

Богдан Галь
Дніпропетровськ

Геоконцепт «Малоросія» на ментальних мапах XVIII – першої половини XIX ст.

Но что означает в селе Липцах, последней к Харькову станции, сия крутая перемена во всем, что только взору не представляется? <...> Неужели тут положен предел Империи, не в другое ли въезжаю я государство? – Нет! Империя все продолжается; а отсюда начинается край, называемый Малороссиею.

П. Сумароков¹.

Перефразовуючи вислів А. Коржибського², Малоросія є не так територією, як конвенцією – інтелектуальною, а інколи ще й політико-правовою. Часом це поняття з'являється на географічних мапах, позначаючи і трансформуючи ту саму, більшу чи меншу територію, що її на той момент інтелектуали воліють називати «Малоросією». Часом повністю зникає з мап, залишаючись лише предметом суперечок з приводу зовнішніх меж, внутрішньої організації і самої природи території, що позначається поняттям в рамках різних ідеологічних течій. Плинний характер цього інтелектуального продукту, прив'язаного до мінливого ґрунту, якнайкраще передає вироблене в рамках гуманітарної географії поняття «геоконцепт».

¹ *Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова.* СПб., 1803. Ч. 1. С. 45.

² «Мапа не є територією», 1931 р. (Цит. за: *Колесник І.І.* Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // *Укр. істор. журн.* К., 2012. № 5. С. 138).

Геоконцепт складається з трьох елементів – територіальної основи, її назви (топоніму) і образу³. Формується під впливом двох основних процесів: концептування (історичного освоєння території в культурі) і концептуалізації (свідомого творення нових фізичних, ономастичних і ментальних сенсів). Множинність (невизначеність) територіальної локалізації розглядається як фундаментальна риса геоконцепту, а ретериторіалізація (зміна територіального прикріплення) – як один з механізмів концептуалізації⁴.

Історія вивчення «різноманітних практик символічного присвоєння простору»⁵ Малоросії починається з праці О.Ф. Шафонського «Черниговського наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оно наместничество составлено» (1786)⁶. В подальшому фрагментарно досліджувались зміни територіальної основи геоконцепту «Малоросія» (територіальні трансфери в рамках Південного Лівобережжя⁷, природа т. зв. «Малоросійського генерал-губернаторства»⁸), історія використання топонімів «Мала Русь» / «Малоросія»⁹, образ Малоросії в мандрівних записках¹⁰.

³ *Замятина Н.Ю.* Концептуальные основы изучения региональных образов // Региональные исследования. 2011. № 2 (32). С. 34-35. *Калуцков В.Н.* Геоконцепты в географии // Культурная и гуманитарная география. 2012. Т. 1. № 1. С. 27. – Режим доступу до журн.: <http://www.gumgeo.ru/index.php/gumgeo/article/view/27>.

⁴ *Калуцков В.Н.* Геоконцепты в географии... С. 28.

⁵ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М., 2006. С. 73.

⁶ *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оно наместничество составлено. К., 1851. XII+697 с.

⁷ <*Зябловский Е.*> Землеописание Российской империи для всех состояний, Санктпетербургского Педагогического Института Ординарного Профессора Евдокима Зябловского. СПб., 1810. Часть III. 558 с.; <*Арсеньев К.*> Статистические очерки России. Сочинение Константина Арсеньева. СПб., 1848. 503 с.; *Ден В.Э.* Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. Том первый. М., 1902. С. 1, 272-284; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). М., 1976. 306 с.; *Пірко В.* Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. Донецьк, 1998. 124 с.; *Галь Б.О.* Особливості адміністративного районування межиріччя Орлі і Сули (друга половина XVIII – початок XIX ст.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 8. Дн-ськ, 2011. С. 10-27.

⁸ *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. К., 2001. С. 14; *Леміш Н.О.* Канцелярія чернігівського цивільного губернатора: особливості побудови, функціонування та реорганізації в першій половині XIX ст. // Сумська старовина. 2010. № XXXI-XXXII. С. 68-69.

⁹ *Толочко П.* Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. // Київська старовина. 1993. № 3. С. 3-14; *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. К., 2009. С. 57-95; *Толочко П.* Україна і Русь в літописі

У даній статті на основі аналізу законодавчих актів, діловодних матеріалів, листування і подорожніх записок XVIII – першої половини XIX ст. зроблено спробу простежити логіку зв'язків географічної уяви і адміністративної практики, визначити особливості процесів локалізації (концептування) і ретериторіалізації (концептуалізації) геоконцепту «Малоросія».

Малоросія, концептування

На початку XVIII ст. під «Малоросією» розуміли прикордонну територію (периферійну¹¹ нелінійну¹² адміністративно-територіальну одиницю) з непрямою формою управління, домодерною адміністрацією і несталою назвою – власне «Малоросія» (звідси «Малоросійський приказ», «Малоросійська колегія») і «Військо Запорозьке» у номенклатурі гетьманської адміністрації. Влада останньої та/або винесених в місцевість центральних органів територіального управління не розповсюджувалась на окремі заклади, соціальні, етнічні та релігійні групи з чіткою територіальною прив'язкою, що набували, таким чином, статусу екстериторіальності. Отже, якщо розуміти під Малоросією територію побутування певних правових

Самовидця // Київська старовина. 1992. № 3. С. 7-10; *Кравченко В.В.* «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. 1995. Т. 5. С. 3-16; *Ясь О.В.* Мала Русь [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2009. 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mala_Rus.

¹⁰ *Синицкий Л.* Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия // Киевская Старина. 1892. Т. XXXVI. Февраль. С. 226-259; *Його ж.* Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская Старина. 1893. Т. XL. Февраль. С. 274-292; Март. С. 412-441; 1893. Т. XLI. Апрель. С. 29-49; *Соловьев А.Ю.* «Путешествие в полуденную Россию» В.В. Измайлова в контексте русской литературы путешествий конца XVIII – начала XIX веков: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.01.01 [Место защиты: Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом) РАН]. СПб., 2011. 291 с.; *Ибнеева Г.В.* Путешествия Екатерины II: опыт освоения имперского пространства. Казань, 2006. 251, [1] с.; *Мельцин М.* Памятные места Украины в мемуарах и путевых заметках кн. И.М. Долгорукова: знаменитое и лично значимое // Київська старовина. 2010. № 2. С. 133-141; *Толочко А.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. К., 2012. 256 с.; *Шаталов Д.В.* Українське козацтво очима російських мандрівників початку XIX ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. Дн-ськ, 2013. Вип. 10. С. 195-204.

¹¹ Тобто таку, що управляється інакше (на основі інших правових норм), ніж центр і провінція.

¹² Табель губерній 1719 р. передбачала (але, схоже, не досягла) заведення лінійного поділу території: (Київська) губернія – (Київська) провінція – (Київський, Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Переволочанський, Полтавський) повіти.

норм, підтримуваних певним управлінським апаратом, то ця територія не була суцільною.

За загальнодержавною обласною реформою 1708 р. територію Малоросії («десяти малоросійських полків») було включено до складу Київської губернії¹³, що простягалася від верхів'їв Сожі на півночі до межириччя Орелі і Ворскли на півдні, від Дніпра на заході¹⁴ до лівого берега Осколу на сході.

За другою обласною реформою 1719 р. Київську губернію було розділено на чотири провінції, – малоросійські полки ввійшли при цьому до складу Київської провінції. У 1727 р. із Білгородської провінції Київської губернії було утворено окрему Білгородську губернію, до якої зі складу Київської того ж року було передано Севську і Орловську провінції.

Час виведення зі складу Київської губернії земель на північ від малоросійських полків залишає питання. З одного боку, у таблиці губерній 1719 р. згадується Рославльський повіт Смоленської провінції Ризької губернії, а у таблиці губерній 1745 р. – Рославльський повіт Смоленської губернії¹⁵. Крім того, російський статистик К. Арсен'єв стверджує, що після відділення трьох східних провінцій 1727 р. «собственно же Киевская губерния осталась при 10 полках Малороссийских казаков»¹⁶. З іншого боку, на географічній мапі, складеній десь між 1727 і 1745 рр. землі Рославля і його округи все ще значаться у межах Київської губернії¹⁷.

Так само спірним залишається в історіографії питання південних кордонів Київської губернії. Якщо Є. Зябловський та К. Арсен'єв вважають, що до Київської губернії належали Запорозька Січ і Нова Сербія («*причислялись*»), а також частина Старої Української лінії («*принадлежала*»)¹⁸, то на думку В. Кабузана, Нова Сербія, так само як Слов'яно-Сербія та Новослобідський козачий полк «не входили административно до складу яких-небудь губерній Росії і не поділялися на

¹³ Питання про розмежування повноважень малоросійської адміністрації і київської губернської канцелярії (1708-1782) чекає на дослідження.

¹⁴ На правому березі Дніпра до складу Київської губернії входило межириччя Ірпеня і Стугни (плюс Карантин біля Василькова і околиці Трипілля на правому березі Стугни).

¹⁵ Містечко Рославль знаходилось майже у центрі цієї частини Київської губернії на північ від малоросійських полків.

¹⁶ Щоправда, подальша його теза – «главою коих был Гетман, имевший пребывание свое в городе Батурино» – ставить під сумнів коректність усього даного твердження (<Арсен'єв К.> Статистические очерки России... – С. 73, 82).

¹⁷ Атлас Российской, состоящей из девятнадцати специальных карт представляющих Всероссийскую Империю с пограничными землями, соченной по правилам Географическим и новейшим наблюдениям, с приложенною при том генеральною картою Великия сея Империи, старанием и трудами Императорской Академии Наук. СПб., 1745. Л. 22.

¹⁸ <Зябловский Е.> Землеописание Российской империи... С. 120-121; <Арсен'єв К.> Статистические очерки России... С. 86, 82.

повіті. Ці території підпорядковувались безпосередньо Сенату і Военній колегії»¹⁹.

Після утворення Малоросійської колегії (10.11.1764) відбувається територіальне розмежування Малої Росії та Київської губернії, – протягом наступних одинадцяти років (1764-1775) київська губернська адміністрація не тільки де-факто, а й де-юре контролювала лише Київ з околицями, митниці на польському кордоні і розкольників у Малій Росії. Іменним указом Сенату від 20 жовтня 1775 р. київську губернську канцелярію було ліквідовано²⁰, а контроль над розкольниками, київським магістратом і київськими околицями («той пограничної страной») передавався «Малороссийскому Правительству» і особисто малоросійському генерал-губернатору П.О. Румянцеву²¹; 8 серпня 1780 р. йому ж було підпорядковано митниці з заставами²².

«Поглинання» Малоросією губернського центру і залишків Київської губернії в цілому розтяглося на 16 років і мало при цьому досить непевні наслідки з погляду усвідомлення Києва як невід'ємної частини Малоросії. Власне «приєднання» Києва до Малоросії (20.10.1775) аргументувалося не традицією, а виключно управлінською доцільністю («по настоящему времени, для лучшего порядка в управлении»), і два десятиліття потому сучасники відмічали сумнівний статус Києва як не вповні малоросійського міста²³, аж поки Павло I, відновлюючи «історичні» територіальні межі Малоросії (30.11.1796), не вирішив «город Киев с его окружностью, по положению его за рекою Днепром, от Малой России отделить для того, что к оному особая Губерния из возвращенных к Империи Нашей от Польши земель приписана будет»²⁴, тобто не відновив статус-кво території Києва і його околиць на момент появи указу від 20 жовтня 1775 р.²⁵.

Межі власне Малоросії («10 полков Малороссийских казаков») визначались польсько-російськими міждержавними кордонами 1638 р.

¹⁹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... С. 52.

²⁰ Судячи з даних «Месяцословов», київська губернська канцелярія функціонувала до відкриття Київського намісницького правління (1782).

²¹ Именной, данный Сенату. – О присоединении города Киева к Малороссии. 20.10.1775 // Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ РИ). СПб., 1830. Т. XX. № 14381. С. 223.

²² Именной, данный Сенату. – Об отдаче состоящих на границе в Губернии Малороссийской таможен, с принадлежащими к ним заставами в ведение и распоряжение тамошнего Генерал-Губернатора. 08.08.1780 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 15042. С. 969. До речі, це чи не єдиний випадок, коли в законодавчих актах згадується Малоросійська губернія замість Малої Росії.

²³ Толочко А. Киевская Русь... С. 125-126.

²⁴ Именной, данный Сенату. – О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30.11.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. С. 213.

²⁵ Можливо, більш раннього періоду, на що вказує поява посади київського воєнного губернатора, управляючого цивільною частиною Малоросійської губернії.

(східна межа) і 1667-1686 рр. (західна межа). Розмежування у 1719-1727 рр. спочатку провінцій, а потім губерній Київської і Білгородської остаточно закріпило *східну межу* Малоросії²⁶.

Зі встановленням російського контролю над «задніпровськими місцями» (1732, 1793-1795) практикувалося нетривале включення до *західних меж* Малоросії колишніх польських володінь, що їх навряд чи було концептуалізовано в якості частини Малоросії. Так, до малоросійських Полтавського (з 1741) і Миргородського (з 1743) полків були приписані місцевості навколо містечок Кам'янка, Мишуричів Ріг, Крилов (з 1754 р. – Новослобідський козацький полк)²⁷.

Півстоліття потому, під час підготовки до анексування імперією правобережних земель (1792) висловлювалась думка про доцільність приєднати до «малоросійських» Київського і Чернігівського намісництв *«из новых те уезды, поветы или иного званія земли, кои поблизости удобнее; например, <...> Мозырский округ и часть Воеводства Киевского присоединены быть могут к Черниговской и Киевской Губерниям»*²⁸. За наслідками III-го поділу Речі Посполитої ця настанова було дещо уточнено, – до складу Київського намісництва ввійшла східна частина колишнього Київського воеводства (від Прип'яті на півночі до Росі і Гірського Тикича на півдні), а от до складу Чернігівського – Речицька округа на правому березі Дніпра (від Прип'яті на південному заході до Березини на північному сході) замість Мозирської (остання відійшла до Мінського намісництва)²⁹. Втім, вже 29 серпня 1797 р. при остаточному визначенні «історичних» меж Малоросійської губернії Речицький повіт було приєднано «для зручності» до Мінської губернії³⁰.

²⁶ «Весь східний кордон нинішньої Чернігівської губернії, що здавна відділив землевласників, які жили при різних політичних умовах, не був порушений протягом останніх трьох віків (XVII-XIX)» (<Русов А.А.> Описание Черниговской губернии. Составлено по поручению Губернского Земства членом Императорского Русского Географического Общества А.А. Русовым. Том I. Чернигов, 1898. С. 21).

²⁷ Сенатский. – О причислении новопоселенных Заднепровских мест Российского владения к Миргородскому полку; об устройении там крепостей, и о запрещении допускать откупщиков в слободы, принадлежащие Миргородскому и Полтавскому полкам. 30.10.1843 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XI. № 8813. С. 943-944; Пірко В. Заселення Степової України... С. 53; Кабузан В.М. Заселение Новороссии... С. 51, 52.

²⁸ Именной, данный генералу Кречетникову. – О распоряжениях в Польских Областях, занятых Российскими войсками. 8.12.1792 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17090. С. 388.

²⁹ Именной, данный Сенату. – Об учреждении, в Киевском и Черниговском Наместничествах уездных городов из местечек и об открытии там присутственных мест; об образе удовлетворения владельцев, коим местечки сии принадлежали; и о наполнении их потребными чиновниками. 29.10.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17526. С. 966.

³⁰ Высочайше утвержденный доклад Сената. – О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской и

За південну межу Малоросії з 1687 р. точилася суперечка козаків «малоросійського» Полтавського полку з запорозькими козаками через володіння місцевістю між Ореллю і Самарою. Запорозька сторона при цьому посилалася на апокрифічний універсал Б. Хмельницького, за яким по Орелі проходила південна межа Полтавського полку³¹. Врешті саме по Орелі було проведено межу між малоросійськими і запорозькими землями після повернення запорожців у російське підданство (1733), як зазначає новоросійський військовий і цивільний губернатор М.С. Бердяєв у листі від 31 січня 1797 р.: «Я соображаюсь той самой границе которая существовала между Малороссиею и войском Запорожским, до отделения в 1736 Году Старой Линии под Ландмилицкие полки³², а потом в 1764 Году к Новороссийской губернии»³³. Остаточне, тепер вже номінальне розмежування Малоросії і Запорозької Січі відбулося у 1754 р., коли на прохання запорозької старшини («состояла под ведомством Гетмана») К. Розумовський видав універсали про заборону використовувати у номенклатурі гетьманської адміністрації поняття «Військо Запорозьке» і заміну його поняттям «Малоросія»³⁴.

Після розмежування Київської губернії та Малої Росії (10.11.1764) і утворення Новоросійської губернії (22.03.1764) на користь останньої³⁵ протягом трьох наступних десятиліть відбувся цілий ряд територіальних трансферів, що включали землі у межиріччі Орелі і Сули³⁶:

- ❖ 2 сотні Миргородського полку (06.09.1764³⁷);
- ❖ 2 сотні Миргородського, 2 сотні Лубенського, 2 сотні Переяславського, а також окремі приватні маєтності на території Миргородського і Чернігівського полків (орієнтовно, кінець 1764 – початок 1765 рр.);
- ❖ 13 сотень Полтавського полку (26.02.1765³⁸);

о разделении их на уезды. 29.08.1797 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. № 18177. С.706-710.

³¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. К., 1990-1991. Т. 1. С. 29.

³² Д.І. Яворницький відносить до 1746 р. рішення «оселити на кордоні України дев'ять ландміліційних полків; для чого призначалося взяти від південно-східного кордону України вглиб лінії на 40, і за лінію на 30 верст землі» (Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків... С. 44).

³³ Цит. за: Галь Б.О. Особливості адміністративного районування... С. 22.

³⁴ Зберігся і введений до наукового обігу універсал переяславському полковнику С. Сулімі.

³⁵ Також утворених на його теренах Азовської губернії (1775) та Катеринославського намісництва (1783).

³⁶ Докладніше див.: Галь Б.О. Особливості адміністративного районування... С. 10-27.

³⁷ Височайше утвержденное прошение Малороссийских сотенных Старшин местечек Кременчуга и Власовки. – О присоединении их местечек с жителями, землями и угодьями к ведомству Новороссийской Губернии. 06.09.1764 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVI. № 12236. С. 894-895.

❖ 2 сотні Миргородського полку і 5 сотень Полтавського полку (20.10.-17.12.1775³⁹);

❖ частини Градизького і Голтвянського повітів Київського намісництва із повітовими центрами включно (13.08.1785⁴⁰);

❖ частини Градизького і Голтвянського повітів Київського намісництва (30.04.1789⁴¹);

❖ Хорольський і Миргородський повіти (27.01.1795⁴²).

Як наслідок, Катеринославське намісництво на момент його ліквідації у 1796 р. поглинуло землі двох полків колишньої Малоросії цілком (Полтавський та Миргородський) і ще двох полків частково (південно-східна частина Лубенського і південна частина Гадяцького полків). Аргументація трансферів використовувалась патерналістсько-раціоналістична («*сообразив чувствуемые жителями изнеможения, с тою пользою, каковая по пограничности оных ожидается быть должна*»⁴³).

«Формула поглинання» малоросійських земель вперше зафіксована у проханні старшини, виборних козаків і власників з їх підданими із сотенних містечок Власівки, Кременчука та села «Рилєєвки» (?) Миргородського полку (08.1764): «*Нас целыми вышеозначенными местечками к Новороссийской Губернии, оставя нас при прежних наших землях и угодиях, под единое право*

³⁸ Именной, данный Графу Румянцову. – О возвращении в ведомство Малороссии местечек, вошедших по новому образованию в состав Новороссийской Губернии. 26.02.1765 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVII. № 12339. С. 71-72.

³⁹ Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об отдаче в ведомство Новороссийской Губернии Миргородского полка местечек Поток и Омельник; и о присоединении к Азовской Губернии местечка Новые и Старые Водолаги, также города Тор с уездом. 20.10.1775 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14381. С. 221-222; Сенатский. – Об отдаче в ведомство Новороссийской и Азовской Губерний Генерал-Губернатора Графа Потемкина местечек Миргородского полка Поток, Омельник и Водолаг. 17.12.1775 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14411. С. 326-327.

⁴⁰ Именной, данный Генерал-Фельдмаршалу Князю Потемкину. – О назначении границ Екатеринославского Наместничества и Таврической области; о построении каменной дороги и мостов при Кизикирмене; о прорытии канала от Днепра в губу при Збурьевском ретраншаменте с пристанью; о поселении в Таврической области оставшихся за штатом церковнослужителей, Ставропольских Калмык и старообрядцов, о и позволении сим последним отправлять служение по старопечатным книгам. 13.08.1785 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXII. № 16239. С. 438-440.

⁴¹ Маємо лише поодинокі згадки (*Ден В.Э. Население России... С. 138-139; Кабузан В.М. Заселение Новороссии... С. 61*).

⁴² Именной, данный Сенату. – Об учреждении Вознесенской Губернии из части, отходящей от Брацлавской Губернии из земли, от Порты приобретенной, и из трех уездов Екатеринославского Наместничества: Херсонского, Елисаветградского и Новомиргородского. 27.01.1795 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17300. С. 641-644.

⁴³ Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об отдаче в ведомство Новороссийской Губернии Миргородского полка местечек Поток и Омельник; и о присоединении к Азовской Губернии местечка Новые и Старые Водолаги, также города Тор с уездом. 20.10.1775 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14381. С. 221.

и команду соединить»⁴⁴. Те саме налаштування новоросійської адміністрації на адміністративно-правову уніфікацію приєднаних земель було підтверджено за трансферу 1775 р. («остаток Полтавского полку, из которого некоторая часть под правом Новороссийской Губернии уже состоит»⁴⁵).

Втім, попри (ймовірно, через невдатну⁴⁶) уніфікаторську настанову новоросійська адміністрація зберігає уявлення про окремішність приєднаних територій («несколько Малороссийских местечек»⁴⁷, «подшедшие из Малороссии»⁴⁸, «за возвращением к Малой России отделенных уездов»⁴⁹) аж до зворотних трансферів:

❖ 2 сотні Миргородського, 2 сотні Лубенського, 2 сотні Переяславського, а також окремі приватні маєтності на території Миргородського і Чернігівського полків (26.02.1765⁵⁰);

❖ Хорольський, Миргородський, Полтавський, Градизький повіти, частини Алексопольського і Костянтиноградського повітів (із повітовими центрами) Катеринославського намісництва (30.11.1796⁵¹);

⁴⁴ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П. Василенка. Выпуск II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года. Чернигов, 1902. С. 287.

⁴⁵ Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об отдаче в ведомство Новороссийской Губернии Миргородского полка местечек Поток и Омельник; и о присоединении к Азовской Губернии местечка Новые и Старые Водолаги, также города Тор с уездом. 20.10.1775 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14381. С. 222.

⁴⁶ В.М. Кабузан з приводу можливих причин зазначає, що «штучне включення яких-небудь частин цих районів до складу Новоросії не означало, що вони стали новоросійськими. Щільність, склад населення, його географічне розміщення у Новоросії були геть іншими, ніж у Малоросії чи Слобожанщині» (Кабузан В.М. Заселение Новороссии... С. 63).

⁴⁷ Высочайше утвержденный доклад Генерал-Поручика Мельгунова. – Об учреждении, для вновь присоединенных к Новороссийской Губернии Провинций, четырех Канцелярий, и о построении моста у Кременчуга чрез реку Днепр. 26.03.1765 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVII. № 12367. С. 102.

⁴⁸ Именной, данный Екатеринославскому Губернатору Каховскому. – Об учреждении Межевой Экспедиции при Екатеринославском Наместническом Правлении. 15.02.1792 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17064. С. 353.

⁴⁹ Именной, данный Сенату. – О новом разделении государства на губернии. 12.12.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17594. С. 229.

⁵⁰ Именной, данный Графу Румянцову. – О возвращении в ведомство Малороссии местечек, вошедших по новому образованию в состав Новороссийской Губернии. 26.02.1765 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XVII. № 12339. С. 71.

⁵¹ Именной, данный Сенату. – О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30.11.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17594. С. 212.

❖ частина Новомосковського повіту Катеринославської губернії (27.03.1803⁵²).

Провал власне правової уніфікації приєднаних малоросійських територій зафіксувала Височайше затверджена доповідь Сенату від 10 вересня 1781 р., в якій «от Сената Новороссийской Губернской Канцелярии предписано, тех мест жителей дела решить по Малороссийским правам»⁵³. Тобто, замість «нормальної» схеми апеляції: губернська канцелярія – юстицколегія – 2-й департамент Сенату, для населення «малоросійської» частини Новоросійської губернії пропонувалася інша схема (аналогічна малоросійській): губернська канцелярія – 3-й департамент Сенату.

Щодо території відкритих у 1782 р. Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського намісництв англійська дослідниця І. де Мадаріага висловила думку, що з запровадженням Губернського Статуту на теренах десяти малоросійських полків «повинно було зникнути саме поняття «Малоросія». Замість неї виникли три губернії, які безпосередньо підлягали російській короні і не мали між собою ніяких організаційних взаємозв'язків, хоча всі три очолював один намісник»⁵⁴. Втім, аналіз законодавчих актів і діловодних матеріалів не дає підтверджень такої настанови, – навпаки, в імперському законодавстві 1782-1796 рр. широко побутують визначення на кшталт «Малороссийские судебные места»⁵⁵, «Малороссия»⁵⁶, «Малороссийские губернии»⁵⁷. Тогочасні географи і статистики О. Шафонський (1786⁵⁸) і

⁵² Именной данный Сенату. – О новом разделении Малороссийской Губернии на Поветы. 27.03.1803 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20684. С. 510.

⁵³ Высочайше утвержденный доклад Сената. – О вносе апелляции на решения Новороссийской Губернской канцелярии прямо в 3-й Сената Департамент, и о сроке, для сего назначенном. 10.09.1781 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXI. № 15224. С. 244-245.

⁵⁴ Мадариага И., де. Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского Н.Л. Лу-жецкой. М., 2002. С. 495.

⁵⁵ Сенатский указ. – О введении употребления гербовой бумаги в Малороссийских Судебных местах. 22.04.1782 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXI. № 15385. С. 493-495.

⁵⁶ Сенатский указ. – О небытии в Малороссии положенным по тамошним правам чиновникам, именуемым возными и подвойскими, поелику должность их по Учреждению о Губерниях возложена на Земские Суды, Земских Исправников и Городничих. 27.07.1782 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXI. № 15478. С. 645; Именной, объявленный Генерал-Прокурором. – О судопроизводстве по уголовным делам в Малороссии, на основании, Учреждения для управления Губерний. 19.01.1783 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXI. № 15643. С. 799; Именной, данный Генерал-Прокурору. – Об оставлении на прежнем окладе перешедших из Малороссии в Екатеринославскую Губернию разного звания людей; о причислении всех Цыган, в той Губернии живущих, к поселянам казенного ведомства; о взыскании с них поземельных денег и о незапрещении им записываться в мещанство и цехи. 28.05.1792 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17048. С. 337-338.

⁵⁷ Сенатский. – О дозволении Дворянам пользоваться правом винокурения и продажею вина в Малороссийских Губерниях. 07.08.1791 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 16981. С. 246-247; Сенатский. – О совершении в Малороссийских Губерниях крепостных актов в Уездных Судах до 100 руб., а свыше 100 руб. в

С. Плещеев (1787⁵⁹) так само широко використовують поняття «Малої Росії» у значенні території трьох намісництв.

Виділення в окрему територіальну одиницю і, одночасно, об'єднання в адміністративній практиці усього комплексу земель, що їх географічна уява XVIII ст. вважала «малоросійськими», відбулося на тих самих історично-правових засадах, що й власне «усвідомлення Малоросії» – як території побутування певних правових норм, підтримуваних певним управлінським апаратом. Розпочала цей процес адміністративно-територіальна реформа 1796-1797 р., якою «даровано Малой России почти первообразное ея устройство»⁶⁰, що передбачало, зокрема, «быть одной Губернии в городе Чернигове, причисля к оной отделенныя к Новороссийской, что потом названа Екатеринославскою, Губернии, Полтавский бывший полк, також от бывшего Миргородского полка город Кременчуг с прочими местечками и селениями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской же Губернии отделенные»⁶¹. А завершив здійснений за ініціативою малоросійського генерал-губернатора, князя О.Б. Куракіна територіальний трансфер 1803 р., що включив до складу Малоросійської Полтавської губернії «пространство между реками Берестовою и Орелою лежащее, дабы тем восстановить древние пределы Малороссии, соединить и сию издревле

Гражданских Палатах. 10.10.1791 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 16991. С. 257-258; Сенатский. – О порядке продажи арестованных за долги Дворянских и мещанских имений в Малороссийских Губерниях. 11.12.1791 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17003. С. 284-286; Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об отдаче оброчных статей, находящихся внутри городов малороссийских Губерний в предместиях и на выгонной земле, во владение тем городам, с исключением оных из оклада. 08.05.1792 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17045. С. 335-336.

⁵⁸ «Малая Россия, Европейской Российской Империи западно-южная часть, граничит к востоку с Курским, Харьковским и частию Екатеринославским, к югу или полудню с Екатеринославским наместничествами и Польскою Украиною или Подолиею, к западу с Великим Княжеством Литовским и Белорусским-Могилевским наместничеством, а к северу с Смоленским и Орловским наместничествами». Втім, знайшов відображення у О. Шафонського і процес культурної та релігійно-правової уніфікації імперії: «А в существе Малая Россия вся, со всею Российскою Империею, кроме губерний Рижской, Ревельской и выборгской да некоторых областей Татарских, России принадлежащих, употребляет один язык и исповедует один закон» (<Шафонский А. Ф.> Черниговского наместничества топографическое описание... С. 3, 23).

⁵⁹ «Новгород-Северское Наместничество <...> вместе с Черниговским и Киевским Наместничествами составляет Малороссию, и управляемо одним Генерал-Губернатором» (Обозрение Российской империи в нынешнем ея новоустроенном состоянии, учиненное Флота Капитана Святого Георгия Кавалером Сергеем Плещеевым. СПб., 1787. С. 122).

⁶⁰ <Антоновский М.И.> Малороссийские козаки (бывшие) // <Грегори>. Описание всех обитающих в Российской государстве народов <...>. СПб., 1799. С. 338.

⁶¹ Именной данный Сенату. – О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30.11.1796 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17594. С. 212.

принадлежащую к ней часть под единое управление и права, коими прочие обыватели ея пользуются и вместе с тем доставить Земской Полиции более удобства и средоточия в ея действии»⁶².

Малоросія, концептуалізація

У першій половині XIX ст. поняття «Малоросія» позначає в адміністративній практиці територію двох губерній – Чернігівської та Полтавської⁶³, чому знаходимо численні підтвердження у законодавчих актах: «обоих Малороссийских губерний» (14.12.1826)⁶⁴, «о замене Магдебургского Права в Малороссии Литовским Статутом и общими Российскими узаконениями» (03.02.1831)⁶⁵, «Губернским Начальствам присоединенных от Польши, также Малороссийских и Остзейских Губерний» (23.02.1831)⁶⁶, «в Губерниях Малороссийских, Полтавской и Черниговской» (06.12.1831)⁶⁷, «об уничтожении в Малороссийских губерниях должностей Подкомориев, Коморников, Возных и Хорунжих» (16.01.1834)⁶⁸, «собрать и привести совершенную ясность все древние постановления, которые на основании дарованных Малороссийскому краю Предками Нашими особых

⁶² Именной данный Сенату. – О новом разделении Малороссийской Губернии на Поветы. 27.03.1803 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20684. С. 510. Значимо відмінну від історично-географічної логіки трансферу 1803 р. думку В. Кабузана, що «Новоросія втратила не тільки набуті нею тимчасово частини Малоросії <...>, але й території, які органічно могли вважатись частиною цього району (<...> Костянтиноградський повіт і т.і.)» (Кабузан В.М. Заселение Новороссии... С. 63).

⁶³ Єдність і окремішність двох губерній закріплює існування інституту малоросійського генерал-губернатора (1801-1816) і військового губернатора (1816-1835).

⁶⁴ Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Управляющим Министерством Внутренних дел. – О учреждении при Черниговском Губернском Правлении временной Экспедиции для решения дел накопившихся по 1826 год, и о прибавке в Земские Суды Черниговской и Полтавской Губерний по одному Заседателю. 14.12.1826 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1830. Т. I. № 746. С. 1304.

⁶⁵ Высочайше утвержденное положение Кабинета Министров. – О замене Магдебургского Права в Малороссии Литовским Статутом и общими Российскими узаконениями. 03.02.1831 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1832. Т. VI. Ч. I. № 4319. С. 119-122.

⁶⁶ Сенатский, по Высочайшему повелению. – Об именовании в бумагах Предводителями Дворянства всех тех лиц, которые, состоя в сих должностях, имеют в некоторых Губерниях различные названия. 23.02.1831 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1832. Т. VI. Ч. I. № 4382. С. 187.

⁶⁷ Именной, данный Сенату. – О присвоении присутственным местам Полтавской и Черниговской губерний, и лицам, в оных служащим, наименований, Учреждением о Губерниях для мест равных определенных. 06.12.1831 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1832. Т. VI. Отд. II. № 4992. С. 276.

⁶⁸ Именной, данный Сенату. – Об уничтожении в Малороссийских губерниях должностей Подкомориев, Коморников, Возных и Хорунжих. 16.01.1834 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1835. Т. IX. Отд. I. № 6718. С. 42.

прав, сохраняют доселе в губерниях Черниговской и Полтавской свою силу и действие» (04.03.1843)⁶⁹.

Слідом за законодавцем, уявлення про єдність двох малоросійських губерній і, певною мірою, відмінність їх від східних (Слобідсько-Українська / Харківська губ.), південних (Катеринославська губ.) і західних (Київська губ.) регіонів поділяли приїжджі адміністратори (І. Долгоруков, В. Левашов⁷⁰), місцеві поміщики (С. Кочубей, В. Пассек) і окремі російські географи (І. Павловський⁷¹, К. Арсеньєв⁷²).

З боку держави «викликом» для геоконцепту «Малоросія» на сформованих у XVIII ст. історично-правових засадах стала відмова імперської адміністрації від територіального принципу управління на користь галузевого, що тягло за собою ігнорування відомчим поділом єдності і відрубності територіальної основи геоконцептів. В результаті деякі відомчі округи дорівнювали окремо Полтавській і Чернігівській губерніям (медичні управи⁷³), деякі «розчиняли» їх у масі інших губерній (університетські округи 1803 р.⁷⁴, округи водяних і сухопутних сполучень 1809 р.⁷⁵, поштові округи на 1810 р.⁷⁶, округи лісового господарства 1842 р.⁷⁷), а деякі ще й при цьому розділяли їх (області тимчасового ополчення/міліції 1806 р.⁷⁸, округи внутрішньої сторожі 1817 р.⁷⁹, університетські округи, 1832 р.⁸⁰).

⁶⁹ Именной, данный Сенату, распубликованный 10 марта. – О введении в губерниях Черниговской и Полтавской общих о судопроизводстве постановлений Империи. 04.03.1843 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1844. Т. XVIII. Отд. I. № 16585. С. 115.

⁷⁰ «Украина и Малороссия, находятся теперь не в том положении, которое бы удовлетворяло отеческому Вашему попечению» (Цит. за: Галь Б.О. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х рр. XIX ст. (за рапортами генерал-губернатора В.В. Левашова) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 9-10: Patria. – Харків, 2008. – С. 203-204).

⁷¹ «Ныне собственно Малороссия заключает в себе губ. Черниговскую и Полтавскую; а Харьковская (прежде Слободско-Украинская) составляет так называемую Украину» <Павловский И.> География Российской Империи, составленная Иваном Павловским. Дерпт, 1843. Часть вторая. С. 8.

⁷² <Арсеньев К.> Статистические очерки России... С. 55, 92, 135.

⁷³ <Зябловский Е.> Землеописание Российской империи... С. 145-146.

⁷⁴ Там само. С. 145.

⁷⁵ Учреждение. – Об управлении водянными и сухопутными сообщениями. 30.11.1809 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXX. № 23.996. С. 1330.

⁷⁶ <Зябловский Е.> Землеописание Российской империи... С. 146-147.

⁷⁷ Высочайше утвержденная докладная записка Министра Государственных Имуществ. – О разделении лесов на шесть вице-инспекций. 26 января 1842 // ПСЗ РИ. СПб., 1844. Т. XVIII. Отд. 2. Прибавление к XVII тому. С. 2.

⁷⁸ Чернігівська губ. – у III-й Області, а Полтавська – у VI-й (Манифест. – О составлении и образовании повсеместных временных ополчений или милиции. 30.11.1806 // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXIX. № 22.374. С. 892-897).

⁷⁹ Чернігівський губернський батальйон – у 4-му Окрузі, а Полтавський – у 5-му (Указ из Военной Коллегии. – О распределении Внутренних Гарнизонных

У свою чергу інтелектуали починають «перевизначати» геоконцепт «Малоросія», користуючись при цьому історико-етнографічними критеріями, – якщо раніше йшлося про підведення адміністративних меж під сферу побутування правових норм (або її раціоналістичне ігнорування), то тепер йдеться про пошуки території побутування етносу в різні часи, відповідність «історичної» території побутування етносу, нинішніх меж його розселення і території, що адміністративно «закріплена» за цим етносом, – одним словом, територіальну основу геоконцепту «Малоросія» зі зламу XVIII-XIX вв. визначають «малороси», а не «малоросійське право».

Для геоконцепту «Малоросія» це має наслідком різноспрямовані (а)синхронні процеси ретериторіалізації, що проявляються у розділенні, зміщенні, розширенні і заміщенні територіальної його основи.

Розділення. Ще О. Шафонський (1786) виділяв північну та південну частини Малоросії, – «южная заключает в себе всю Киевскую и ту часть Черниговской губернии, которая между реками Десною, Псом и за оным лежит; к северной ей / части принадлежит вся Новгородская-Северская губерния», – яким відповідають різні кліматичні зони («ліс», «степ»), мовні діалекти одного «славянорусского языка» і т.і.⁸¹.

Наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. цей поділ абсолютизується і пов'язується з наявністю двох різних етнографічних груп, – Я. Маркович (1798) і О. Льовшин (1816) «знаходять» у двох частинах Малоросії «литвинів» та «українців», а О. фон Гун – «дві країни» (тобто, територіальну основу двох нових геоконцептів): «Украиною называют здесь часть, начинающуюся от реки Сейм и Десны, а та часть, лежащая между Российской границы и сих рек, называется Литвою. Но не одним только названием различаются страны сии; они различаются всем, как-то: наречием, обычаями, одеждою и самым даже видом людей, жизнью их, земледелием и кряжем земли, одним словом так, что, переехав Сейм, кажется, въедешь в другую землю»⁸².

Розширення. Уявлення про можливу змінюваність територіальної основи геоконцепту, невідповідність меж історичного розселення «малоросів» території, закріпленій за ними в адміністративній практиці, призводить до пошуків «історичної» Малоросії поза межами двох малоросійських губерній, визначеними остаточно у 1803 р. Зокрема, припускається, що «історичну» Малоросію склали землі тодішньої Харків-

баталионов на округи и бригады. Апреля // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXXI. № 24615. С. 631-632).

⁸⁰ Чернігівська губ. – у Київському університетському окрузі, а Полтавська – у Харківському (Именной, данный Сенату. – Об учреждении Киевского Учебного Округа. 14.12.1832 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб., 1833. Т. VII. № 5825. С. 903-904.).

⁸¹ <Шафонский А.Ф.> Черниговского наместничества топографическое описание... С. 13-14.

⁸² Цит. за: Толочко А. Киевская Русь... С. 123-124.

ської губ. (П. Сумароков⁸³, Є. Зябловський⁸⁴) чи її частини (І. Павловський⁸⁵), Київської (К. Арсенєв⁸⁶, І. Павловський⁸⁷), Катеринославської, Херсонської, Таврійської і Подільської губ. (С. Кочубей⁸⁸, І. Павловський⁸⁹).

Не виключено, що певною мірою саме ця «уявна географія» інтелектуалів призводить до адміністративного перевизначення інституту малоросійського генерал-губернатора, – спочатку до чуток (проекту?) про приєднання Київської губернії (1831⁹⁰), а потім до появи інституту харківського, полтавського і чернігівського генерал-губернатора (1835-1856).

На середину XIX ст. уявлення про чітку територіальну основу геоконцепту «Малоросія» втрачається, образ розпливається, аж до заяв про те, що «у тій же Малоросії, яка вона тепер, <...> немає ні кордонів, ні літератури, ні політичних ідеалів, придатних до здійснення, ні окремих від решти Росії інтересів, немає навіть вищого класу з особливою цивілізацією, – словом не існує нічого такого, що могло б само по собі створити, без допомоги центру, навіть сильне провінційне життя»⁹¹.

Зміщення. Виділення «Литви» і «України» у складі геоконцепту «Малоросії» призводить до ототожнення «історичної» Малоросії лише з

⁸³ Шталов Д.В. Українське козацтво... С. 196-197.

⁸⁴ <Зябловский Е.> Землеописание Российской империи... С. 119-121.

⁸⁵ <Павловский И.> География Российской Империи... С. 7.

⁸⁶ «Богдан Хмельницкий властвовал в обеих частях Малороссии в Приднепровской и Заднепровской» (<Арсенев К.> Статистические очерки России... С. 92).

⁸⁷ <Павловский И.> География Российской Империи... С. 7.

⁸⁸ «Малороссия, или коренные первоначальные жители ее, занимать могли землю по обеим сторонам Днепра: по левой стороне онаго, начиная от Переяславля, мимо Полтавы (примерно по существующему и ныне еще земляному валу или границе) и потом поворотив к вершине реки Орели, к Самаре и до Азовского моря; а по правому берегу онаго Днепра, тоже начиная, примерно, с противного берега Переяславлю и прямою линиею до устья сей реки, Днепра, протекавшего почти посреде сей земли Малороссийской, от-чего, весьма правильно назывались впоследствии начальники их, гетманы, владетелями обеих онаго берегов» (цит. за: Галь Б.О., Швидько Г.К. «Мысли мои о крае сем...» (С.М. Кочубей і його записки про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VI. Харків-К., 2004. С. 109-110).

⁸⁹ «А к западу от Днепра она занимала южную половину губ. Киевской, простираясь еще западнее, до Днестра; к ней принадлежал и табор Запорожцев» (<Павловский И.> География Российской Империи... С. 7.).

⁹⁰ Из листа малоросійського воєнного губернатора М.Г. Рєпніна до миргородського поміщика А.Д. Хруцова від 1831 р.: «Слухи, дошедшие и до вас о присоединении Киевской губернии к Малороссии несколько вероятно, но я весьма желал бы, чтобы они не сбылись, как по ослаблению уже физических сил моих, так и по обстоятельствам вам не безызвестным» (цит. за: Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал губернаторства кн. Н.Г.Рєпнина (очерки, матерьялы, переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1905. Вып. 1. С. 151).

⁹¹ Лохвицкий А.В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения: В 2 ч. СПб., 1864. Ч. 1. С. 17.

південною частиною, тобто «Україною», що залишає т.зв. «Литву» зовсім за межами геоконцепту, як-от у І. Павловського Малоросія «простиралась от южной части губ. Черниговской, до южной границы Полтавской»⁹².

Заміщення. Ототожнення «Малоросії» з «Україною» мало ще один важливий наслідок. Воно створювало сприятливі умови для наступної аналітичної операції – поступового ототожнення «малоросійської» «України» (спочатку її етносу, а потім і територіальної основи) з іншими, вже відомими на той момент «Українами», причому не в далекому минулому, а у сучасності – «Польською Україною» (П. Вігель⁹³, К. Арсеньєв⁹⁴), «Руською Україною» (С. Кочубей⁹⁵, К. Арсеньєв⁹⁶) і «Новоросійською» (М. Корж⁹⁷) і наступним витісненням геоконцепту «Малоросія» новим геоконцептом «Україна», ретериторіалізація (концептуалізація) якого припала вже на рубеж ХІХ-ХХ ст.

* * *

Наявність змінюваних територіальної основи, топоніму і образу дозволяє інтерпретувати «Малоросію» як геоконцепт, що підлягає концептуюванню та концептуалізації. Процеси локалізації (концептуювання) геоконцепту припадають на ХVІІІ ст., а ретериторіалізації (концептуалізації) – на першу половину ХІХ ст.

Концептуювання «Малоросії» передбачало локалізацію території (адміністративне і «уявне» відділення від Речі Посполитої, Київської губернії, Запорозької Січі і Новоросії), утвердження топоніму (відмова від

⁹² <Павловский И.> География Российской Империи... С. 7.

⁹³ «Проезжая [...] через Богуслав, Корсунь, я не мог надивиться тому, что везде вижу православные церкви, везде слышу малороссийское наречие и только изредка встречаю поляков. Невежество мое, которое, впрочем, разделял я со всеми жителями внутренней России, заставляло меня думать, что все находящееся за старою нашею границею есть и было всегда настоящая Польша» (*Записки Ф.Ф. Вигеля*. 1891. Ч. I. С. 119. Цит. за: *Толочко А.* Киевская Русь... С. 125-126).

⁹⁴ <Арсеньев К.> Статистические очерки России... С. 135.

⁹⁵ «Можно бы и губернии назвать: Украинскою Полтавскою и Укр. Черниговскою. Обе же губернии вместе сохранили бы название Малороссии, так как Могилевская и проч. вместе составляют Белоруссию; три губернии – Новую Россию, десятки Великороссии и проч. и проч. <...> Малороссия так же называется Украиною, что самое, при совершенном земли сей смешении с Россиею, представляет справедливый способ смешать ее в составе Генерал-Губернаторства трех губерний, всех украинских, разумея третью Слободско-Украинскую, с коюю, следовательно Полтавско-Украинская и Черниговско-Украинская образовали бы округу сию, населенную одним народом» (цит. за.: *Галь Б.О., Швидько Г.К.* «Мысли мои о крае сем...»... С. 123).

⁹⁶ <Арсеньев К.> Статистические очерки России... С. 92.

⁹⁷ «В здешней-же украине т.е. в Екатеринославской и Херсонской губерниях» (цит. за: *Кавун М.* Свидетель путешествия императрицы – «Екатерининская миля» // *Realnest. Недвижимость в движении.* – 22.12.2004. Вып. 55. – Режим доступа: <http://www.realnest.com.ua/information/articles/181>).

використання альтернативного поняття «Військо Запорозьке»), визначення образу сферою побутування права і відповідного адміністрування.

Концептуалізація «Малоросії» визначалася поглинанням території більшими утвореннями (відомчими і генерал-губернаторськими округами), ретериторіалізацією (процеси розділення, зміщення, розширення і заміщення територіальної основи) геоконцепту, конфліктом альтернативних топонімів («Малоросія» / «Україна»), визначенням образу сферою розповсюдження етносу і (за інерцією) історично-адміністративною традицією. Саме інерції інтелектуальної традиції попереднього періоду блокує завершення концептуалізації на новій (широкій) територіальній основі, що й призводить до витіснення його на зламі XIX-XX ст. геоконцептом «Україна»⁹⁸.

⁹⁸ «Термін «малоросійський народ», або «малоруський», ми замінюємо словом «український» через його більшу узагальненість з огляду на те, що під «Малоросією» розумілися офіційно Чернігівська та Полтавська губернії <...> з невеликою частиною Харківської» (Русов А. Статистика українського населення Европейской России // Украинский народ в его прошлом и настоящем. В 2 т. Петроград, 1914. Т. 2. С. 381. Цит. за: Колесник І.І. Ментальне картографування... С. 154).